

Марія Оліяр,
доцент кафедри педагогіки та
методики початкової освіти
Прикарпатського національного
університету імені В.Стефаника

Mariya Oliyar,
the associate professor of the
department of pedagogics and
elementary education methodology
at the Precarpathian national
University named after Vasyl Stefanyk

**ФОРМУВАННЯ ГУМАННИХ РИС МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ НИМИ
КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ**

**THE FORMATION OF HUMANE PERSONALITY TRAITS OF FUTURE
ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS IN THE PROCESS OF THEIR
LEARNING OF COMMUNICATION STRATEGIES.**

Анотація. У статті розкрито сутність поняття «гуманізація освіти» як одного з принципів модернізації сучасної освітньої системи. Охарактеризовано риси гуманного освітнього середовища початкової школи. Визначено роль комунікативних стратегій у підготовці педагога-гуманіста.

Ключові слова: гуманізація освіти, освітнє середовище початкової школи, комунікативні стратегії, професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів.

Аннотация. В статье раскрыта сущность понятия «гуманизация образования» как одного из принципов модернизации современной образовательной системы. Охарактеризованы черты гуманной образовательной среды начальной школы. Определена роль коммуникативных стратегий в подготовке педагога-гуманиста.

Ключевые слова: гуманизация образования, образовательная среда начальной школы, коммуникативные стратегии, профессиональная подготовка будущих учителей начальных классов.

Annotation. The article reveals the essence of the concept “humanization of education” as one of the principles of current educational system modernization. It also characterizes the features of humane educational environment at the elementary school. The author defines the role of communication strategies in the process of education of pedagogue-humanist.

Key words: humanization of education, educational environment at elementary school, communication strategies, professional training of future elementary school teachers.

*П о с т а н о в к а п р о б л е м и у з а г а л ь н о м у
в и г л я д і т а її з в ’ я з о к з в а ж л и в и м и
н а у к о в и м и і п р а к т и ч н и м и з а в д а н н я м и .*

Трансформація суспільного розвитку, зумовлена набуттям Україною статусу незалежної держави, передбачає активний пошук ідеологічних установок, які відповідають європейським та світовим стандартам. Розуміння важливості людського фактора для суспільно-економічного та культурного прогресу сучасного суспільства зумовлює орієнтацію на гуманістичні людиноцентристські тенденції, що відображаються в особистісно зорієнтованій освітній парадигмі. Це завдання особливо важливе для освітньої системи України, де все ще переважають авторитарні підходи до навчання і виховання дітей та молоді. Необхідно якомога швидше перейти від педагогіки авторитаризму до педагогіки толерантності, суб'єкт-суб'єктних відносин у системах “учитель – учень», «викладач – студент». Лише таким чином можна домогтися підготовки самодостатніх людей, готових до ефективної самореалізації у всіх сферах життя. Ці завдання задекларовані у Законах України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, а також у “Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів”, “Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти” у відповідності до статті 3 Конституції України, яка стверджує, що життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини в нашій державі є найбільшою соціальною цінністю [6].

Цілком очевидно також, що в сучасному світі багатоманітних зв'язків, розвинутих інформаційно-комунікативних технологій освітня система повинна бути націлена на формування людини, яка вміє співіснувати та контактувати з іншими людьми, бути толерантною, ефективно використовувати мовленнєві уміння і навички в різноманітних ситуаціях спілкування.

*А н а л і з о с т а н н і х д о с л і д ж е н ь і
п у б л і к а ц і й з п р о б л е м и, і ї
а к т у а л ь н і с т ь .*

В основі гуманізації сучасної освітньої системи лежать ідеї видатних педагогів минулого - Я.А. Коменського, С.Русової, Ж.Ж.Руссо., Г.

Сковороди, К.Ушинського, Л. Толстого та ін. Провідною ідеєю педагогічної творчості П.Блонського, Я.Корчака, А.Макаренка В. Сухомлинського, С.Шацького є глибока повага до особистості дитини, її неповторності, розуміння вікових та індивідуальних особливостей, інтересів, потреб. Ідеї гуманізму розвивали та втілювали в життя такі видатні зарубіжні педагоги, як Дж. Дьюї, А. Маслоу, М. Монтесорі, Р. Штайнер та ін. В основу формування особистісно зорієнтованої парадигми освіти лягли праці Ш.Амонашвілі. Л.Виготського, Г.Костюка, О.Леонтьєва, С.Русової, В.Сухомлинського, зарубіжних учених А.Маслоу, К.Роджерса та ін.

Сучасні вітчизняні науковці (Г.Балл, І.Бех, Р.Беланова, О.Вишневський, С.Гончаренко, І. Зязюн, , Г.Іванюк, Б.Козак, П.Кононенко, Л.Макарова, В.Оржеховська, О.Пєхота, В.Рибалко, М.Романенко, О.Романовський, О.Рудницька, О.Савченко, В.Семиченко, О.Сухомлинська, І.Якиманська та ін.), здійснюючи пошук шляхів гуманізації освіти, переконливо доводять, що це єдиний шлях, який може забезпечити відродження та подальший розвиток освітньої системи в країні.

Разом з тим, проблема гуманізації освітнього середовища початкової школи в процесі професійно-педагогічної комунікації шляхом використання вчителем відповідних комунікативних стратегій і тактик, а також відповідної професійної підготовки майбутніх педагогів залишається недостатньо дослідженою.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою даної статті є аналіз шляхів формування вчителя-гуманіста для початкової школи в процесі засвоєння ним комунікативних стратегій.

В и к л а д о с н о в н о г о м а т е р і а л у д о с л і д ж е н н я з п о в н и м о б г р у н т у в а н н я м о т р и м а н и х н а у к о в и х р е з у л ь т а т і в .

Гуманістичні цінності в сучасному глобалізованому світі є основою життєздатності суспільства, забезпечують його справжню демократичність, ефективне використання людського потенціалу. Тому сьогодні успіх держави

залежить не лише від інтелекту, рівня освіченості громадян, їх професійного досвіду, мобільності, але й від сформованих рис людяності, толерантності, милосердя, чуйності, доброти, відповідальності. «Морально-духовна вихованість молодшої особистості нині є пріоритетною метою освітньої системи», - стверджує І.Бех [2, с.10]. Розв'язання цих непростих проблем потребує інноваційних підходів у навчанні та вихованні, використання нових методів, форм і засобів, створення умов для якнайповнішої реалізації всіх можливостей і здібностей особистості.

«Гуманізацію, тобто «олюднення» освіти, в найбільш загальному плані можна охарактеризувати як побудову стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни стилю педагогічного спілкування - від авторитарного до демократичного, подолання жорсткого маніпулювання свідомістю вихованців, практики індоктринації учнів і студентів - нав'язування їм непорушних стереотипів мислення, догм, які не підлягають критиці. Гуманізація націлена на посилення тих положень вітчизняної й зарубіжної педагогіки, які орієнтують на повагу до особистості вихованця, формування в нього самостійності, встановлення гуманних, довірчих стосунків між ним і вихователем» [13].

Пройшовши довгий історичний шлях від античності до наших днів, сучасний гуманізм як глобальна філософська система «визнає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, вважає благо людини критерієм оцінки державних та соціальних інститутів, а принципи рівноправності, справедливості, людяності – нормою моральних стосунків між людьми» [12, с.349].

Гуманізація освітнього середовища - визнана сучасна педагогічна стратегія, мета якої – не лише дати дітям знання, сформувати навчальні уміння та навички, а й виховати унікальну творчу особистість, яка зможе всебічно реалізувати себе в житті відповідно до моральних норм, прийнятих у суспільстві, успішно вирішувати особисті та професійні проблеми, самостійно приймати рішення. Спілкування – це та сфера життєдіяльності дитини, в якій найбільш повно виявляються її індивідуальні риси, інтереси, потреби, здатність до реалізації в світі суспільних відносин, моральні якості.

Гуманістичний потенціал освітнього середовища початкової школи у першу чергу, звичайно ж, пов'язаний із змістом навчання, тими понятійними моральними засадами, носієм яких він є. Однак не завжди навчальна інформація співзвучна з життєвим досвідом, з яким дитина прийшла до школи. Тому спілкування з учителем відіграє дуже важливу роль в особистісному становленні молодшого школяра, гармонізації його внутрішнього світу, формуванні моральної свідомості й поведінки. Лише педагог-гуманіст, для якого дитина є центральною фігурою в навчально-виховному процесі і найвищим авторитетом, розуміє необхідність культивування у вихованця усвідомлення себе як особистості та цінності іншої людини [2].

Корисні поради щодо організації та змісту педагогічного спілкування з молодшими школярами знаходимо у спадщині Ш.Амонашвілі: спілкуйтеся з дитиною як з дорослою людиною; смійтеся разом з дітьми, веселіться, грайтеся; навчіться вибачатись перед дитиною; провокуйте дискусію з дітьми. Подякуйте опісля; вводьте на уроках миттєвості мовчання, думання (про себе, про рідних, про добро і зло, вміння відчувати серцем); допускайте на уроці помилки. Надавайте дітям можливість виявити їх і виправити. Подякуйте за сприяння; не ставте у приклад одного учня іншому ні за старанністю, ні за поведінкою; виявляйте своє оптимістичне ставлення до можливостей учня. Особливо коли його спіткала невдача [7, с. 8].

П р и й н я т и й у 2011 р. з і н і ц і а т и в и

Ш. А м о н а ш в і л і «Маніфест гуманної педагогіки» чітко відмежував найважливіші риси гуманістичної педагогіки від авторитарної, серед яких діалогічність навчально-виховного процесу на противагу монологічності.

Учений застерігав від авторитаризму, імперативного підходу до побудови педагогічного процесу, який економить сили вчителя, допомагає швидко домогтися мети, але при цьому не враховуються особистісні потреби та особливості дітей, не розвивається їх ініціатива і творчість, виникає напруженість, неприязнь між ними і вчителем, «учень стає некерованим, озлобленим, втрачає інтерес до навчання. Вчитися захоплено й охоче він буде в тому випадку, якщо педагог залучає його до різноманітної діяльності, в якій дитина саме здобуває знання, проводячи досліди, спостерігаючи, досліджуючи, роблячи висновки, вільно висловлюючи свої думки і враження. ... До того ж потрібно, щоб в класі панувала загальна атмосфера взаємної довіри, любові, поваги, чутливості, співпереживання і співчуття» [1, с. 40].

Відомий дослідник гуманізації навчально-виховного процесу К.Чорна серед багатьох умов, які забезпечують її ефективність, називає: культивування в собі педагогом дієвого терпіння, мудрості, віри в позитивний потенціал кожної дитини; цілісний підхід до навчально-вихованого процесу; створений гуманний виховний простір, що передбачає не лише комфортне зовнішнє середовище, а й духовний взаємозв'язок учня і педагога, виховання в широкому контексті духовної культури; перехід від парадигми формування особистості із заданими властивостями до виховного процесу, що забезпечує особистісний розвиток школярів; особистісно орієнтовані технології, які сприяють формуванню цінностей гуманістичної моралі; у ставленні педагога до вихованця виявляється щира любов, повага до дитини, зацікавленість у її долі, оптимістична віра в дитину; відсутність прямого примусу, пріоритет позитивного стимулювання; процес взаємодії педагогів і вихованців має форму співпраці і співдружності, забезпечує право дитини на вільний вибір, на помилку, на власну точку зору; забезпечується створення педагогічно доцільних моральних ситуацій; стимулюється

суб'єктна позиція вихованця від мети до підсумків; виховується ціннісне ставлення до Батьківщини, нації, до світу, до іншої людини, до самого себе [12, с.351-352].

Досягнення завдань гуманізації, демократизації, гуманітаризації освітнього середовища початкової школи великою мірою залежить від того, наскільки якісною буде професійна підготовка вчителя до педагогічної діяльності, сформованою його здатність до втілення в життя найважливіших сучасних принципів реформування освіти. Різні аспекти проблеми підготовки кадрів для загальноосвітньої школи висвітлені в працях таких відомих науковців, як О.Абдуліна, І.Зязюн, В.Сластьонін, Г.Балл, М.Євтух, Н.Ничкало, Р.Хмелюк, О.Савченко, І.Підласий, Є.Бондаревська та ін. Особлива увага в сучасних педагогічних дослідженнях приділяється технологізації вищої професійної освіти педагогів та впровадженню інноваційного навчання майбутніх учителів (В.Беспалько, А.Алексюк, Т.Поніманська, І.Богданова, В.Бондар, С.Сисоєва, Є.Полат, О.Пехоти та ін.).

Учені переконані, що сформувати вчителя-гуманіста, готового втілювати в життя особистісно зорієнтовані технології навчання та виховання учнів, можна лише за умови, якщо в центрі уваги вищої школи буде особистість майбутнього спеціаліста, його духовно-моральний розвиток. Адже здійснити надважливу функцію відтворення людського потенціалу суспільства здатний лише професіонал, сам сформований в

гуманному професійному середовищі в умовах інноваційного навчання. Особливо це стосується майбутніх учителів початкових класів. В.Сухомлинський неодноразово підкреслював, що роки дитинства відіграють виключно важливу роль у формуванні особистості, а тому велике значення в житті дитини має вчитель початкових класів, від нього залежить, як сформується характер дитини, її мислення, моральні якості. Тому педагог початкової школи повинен характеризуватися такими рисами, як глибока людяність, любов до дітей, сердечна ласка у поєднанні з розумною вимогливістю; вчитель повинен бути не тільки наставником, але і другом, товаришем [10].

Отже, процес і результат спілкування з молодшими школярами безпосередньо залежить від того, до якого типу особистості, в першу чергу мовної, належить педагог. У професійній сфері найчастіше виділяють два типи мовної особистості: авторитарний, що характеризується відсутністю емоцій, небажанням враховувати думку співрозмовника, недотриманням стратегій і тактик ввічливості, чіткою мовою, короткими вказівками та розпорядженнями, що мають на меті вплив, тиск на адресата, домінування над ним, тощо, і демократичний, для якого характерним є товариський тон спілкування, повага до співрозмовника, намагання зрозуміти його, використання інструкцій у формі поради, пропозиції, заохочення та ін. На основі багатьох спільних ознак можна встановити відповідність між авторитарним типом мовної особистості і суб'єкт-об'єктною взаємодією учителя з дітьми, при якій педагог здебільшого використовує деструктивні комунікативні стратегії впливу та маніпулювання, в результаті яких формується репродуктивний тип навчальної діяльності молодшого школяра. І, навпаки, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що співвідноситься з демократичним типом мовної особистості педагога, формує продуктивний творчий тип діяльності дітей.

На жаль, велика частина педагогів-початківців переконана, що авторитарний стиль спілкування з учнями допоможе їм укріпити свій

авторитет серед них. Однак «авторитарний» і «авторитетний» - не одне і те ж. Авторитетним є вчитель, важливість якого для себе учні визнають, зважаючи на його гуманний підхід, моральні риси, знання, досвід тощо.

Демократичний тип мовної особистості вчителя виявляється насамперед у комунікативних стратегіях, які він використовує в процесі спілкування з учнями, оскільки «мовна особистість характеризується не стільки тим, що вона знає про мову, скільки тим, що вона може з мовою робити» [4, с.4]. Учені виділяють дві основні освітні стратегії – традиційну і комунікативну [11]. Традиційна стратегія слугує для передачі знань. «Комунікативна стратегія – це динамічна, варіативна когнітивно-мовленнєва програма реалізації всіх різновидів мовленнєвої діяльності на етапах орієнтації, планування, реалізації та корегування мовленнєвої поведінки шляхом здійснення системи виборів з метою ефективного досягнення поставлених цілей» [9, с. 47].

Різновид комунікативної стратегії, який обирається мовцем, визначається його соціальною роллю в суспільстві, що являє собою певний спосіб поведінки, який відповідає рівню освіченості, характеру професійної діяльності. Метою педагогічних комунікативних стратегій, як стверджує В.Карасик, є соціалізація « нового члена суспільства (пояснення будови світу, норм і правил поведінки, організації діяльності нового члена суспільства в плані його наближення до цінностей і видів поведінки, очікуваних від учня, перевірка розуміння і засвоєння інформації, оцінка результатів)» [5, с. 254]. Учений виділяє такі різновиди комунікативних стратегій педагогічного дискурсу:

1. Пояснювальна стратегія, зорієнтована на передачу учням накопиченого людством досвіду, повідомлення їм знань і поглядів на світ з метою формування ціннісних орієнтацій. Це одна з базових стратегій, змістом якої є номінація та характеристика наукових понять, їх інтерпретація вчителем для кращого засвоєння учнями.

2. Оцінна стратегія, що передбачає вироблення і характеристику критеріїв оцінювання навчальних досягнень школярів.

3. Контрольовальна стратегія, суть якої полягає в контролі за процесом здійснення педагогічного дискурсу, підтриманні контакту з учнями (адресатом), концентрації їх уваги і т.ін.

4. Організаційна стратегія забезпечує процес організації навчальної діяльності (інструкції до виконання навчальних завдань, організація ігрових форм навчання, використання інтерактивних технологій тощо) [5, с. 256].

Крім цього, учені (Ф.Бацевич, С.Дацюк, О.Ісерс, Є. Ключев, Т.Янко та ін.) виділяють різновиди комунікативних стратегій, які використовуються при безпосередньому спілкуванні комунікантів: стратегії ввічливості, кооперативні, конфліктні, маніпуляційні та ін.

Для того, щоб майбутні учителі вміли конструювати та використовувати комунікативні стратегії, вони повинні усвідомлювати мету створення тексту, від якої залежать мовні засоби, що будуть використані для досягнення поставленої мети, тобто комунікативні стратегії, які обере вчитель. На думку вчених, для правильної побудови комунікативної стратегії педагог повинен володіти знаннями: про організацію спілкування; про властивості одиниць спілкування; володіти технікою здійснення таких конкретних мовленнєвих актів, як привітання, прохання, розпорядження, наказ тощо; володіти технікою вдосконалення висловлювання; мати знання про адресата, його індивідуальні, гендерні, етнопсихологічні та ін.. особливості; адекватно орієнтуватися в ситуації спілкування [8, с. 9]. Лише сприймання педагогом учня як повноправного партнера, усвідомлення того, що взаємодія з ним можлива за умови емоційного співпереживання, розуміння, є передумовою правильного вибору комунікативної стратегії та її структури, загалом адекватної соціальної адаптації молодого спеціаліста, уникнення ним конфліктних і маніпуляційних комунікативних стратегій.

У зв'язку з цим найважливішим завданням вищої педагогічної освіти на сучасному етапі вважаємо необхідність відмови від застарілих стереотипів уніфікованої авторитарної системи роботи зі студентами та впровадження інноваційних підходів, сучасних особистісно зорієнтованих технологій підготовки майбутніх учителів, суб'єкт-суб'єктної взаємодії між

викладачами і студентами, розробки нового організаційно-методичного забезпечення навчального процесу для того, щоб сформувати спеціаліста інноваційної орієнтації, здатного до ефективної самостійної професійної діяльності. У підготовці майбутніх учителів початкових класів сьогодні необхідно враховувати й те, що працювати їм доведеться в умовах соціально-економічних перетворень у державі, зокрема переходу до ринкових відносин, витримувати конкуренцію з багатьма іншими претендентами на робочі місця. Якщо за рубежом давно вже прийшли до розуміння того, що сучасний спеціаліст повинен не просто оволодіти певною сумою знань та умінь, але й навчитися ефективно застосовувати їх для вирішення щоденних життєвих і виробничих завдань, стати технологічно грамотним, то в українських вузах, у тому числі й педагогічних, знаннева система підготовки все ще переважає.

Вимоги оновлення вітчизняної системи освіти стимулюють вищі педагогічні заклади, які також повинні підтвердити свою конкурентоздатність серед багатьох інших навчальних закладів педагогічного спрямування, що надають освітні послуги, до пошуку нових методів та форм організації навчально-виховного процесу. Відповідальними за такий стан справ є викладачі вузів, багато хто з яких, однак, віддає перевагу традиційним методам роботи, з недовірою ставиться до нововведень в освіті. Інноваційності в галузі вищої педагогічної освіти не сприяє також недосконалість законодавчої бази, державних стандартів та програм підготовки вчителів початкових класів, навчально-методичного забезпечення.

Саме тому в своїй роботі зі студентами ми виходимо з того, що підготувати майбутніх учителів до інноваційної діяльності в початковій школі можна, лише організувавши відповідне інноваційне середовище у вузі, яке базується на принципах співробітництва та суб'єкт-суб'єктної взаємодії зі студентами, новітніх технологіях навчання, особистісному розвитку на принципах індивідуалізації та диференціації, а також включенні майбутніх

учителів в активну науково-дослідницьку діяльність з актуальних педагогічних і методичних проблем.

У лінгвістичній підготовці майбутніх учителів початкових класів, на наше переконання, найважливішим є комунікативно-діяльнісний підхід. Як відомо, розвиток особистісних якостей можливий лише в діяльності за умови, що майбутній педагог є активним її суб'єктом, а не пасивним виконавцем. Саме в процесі активної творчої діяльності, у взаємодії з іншими суб'єктами навчального процесу формується адекватне сприйняття співрозмовника, емоційний відгук щодо нього, навички діагностики, вдосконалення та корекції засобів і способів мовленнєвої взаємодії. У ході цієї взаємодії розвиваються такі компоненти майбутньої професійної діяльності студентів, як позитивна мотивація (розвиток професійної спрямованості, інтересів, потреб), навчально-пізнавальна культура (оволодіння знаннями, вміннями, навичками навчально-пізнавальної роботи, інтелектуальними прийомами), операційна сфера професійної діяльності (умінням застосовувати здобуті у вузі знання, вміння та навички для вирішення різноманітних професійних і життєвих ситуацій, керувати власною діяльністю і поведінкою). Здійснення цих завдань можливе за умови включення студентів в активну навчальну роботу не лише з метою формування їх професійних, але й особистісних якостей.

Найбільш продуктивним засобом особистісно зорієнтованої підготовки майбутніх педагогів стало в нашій практиці інтерактивне навчання, в процесі якого теоретичні знання про сутність, зміст та структуру комунікативних стратегій студенти втілюють в свою активну практичну діяльність у процесі рольових та ділових ігор, розв'язання проблемних ситуацій, самостійного пошуку актуальних комунікативних проблем, які можуть виникати у навчально-виховному процесі сучасної початкової школи, і шляхів їх розв'язання, знаходження способів технологізації найбільш широко застосовуваних у шкільній практиці комунікативних стратегій (визначення їх мети, етапів здійснення, засобів контролю і самоконтролю, встановлення

технологій, спрямованих на розвиток кожної дитини як неповторної творчої особистості, носія загальнолюдських моральних цінностей, що усвідомлює власну гідність та цінність інших людей, вміє бути відповідальним за свої вчинки.

Це складні завдання, реалізація яких повністю залежить від належної підготовки майбутніх учителів початкових класів, їх внутрішньої морально-психологічної переорієнтації із зручної для педагога авторитарної позиції примусу на гуманістичну, яка передбачає взаємодію та співробітництво з учнями, творчий пошук шляхів виховання самодостатньої, творчої, критично мислячої особистості молодшого школяра.

У процесі нашої роботи зі студентами ми переконалися, що сформувати учителя-гуманіста можна лише у відповідному гуманістичному інноваційному середовищі у вузі, яке передбачає організацію активної творчої діяльності студентів з метою всебічного розвитку їх особистісних та професійних рис.

Важливим засобом здійснення гуманізації освітнього середовища

початкової школи виступають комунікативні стратегії майбутніх учителів. Оволодіння ними відбувається у міжсуб'єктній комунікативній взаємодії в системах відносин «студент – студент», «студент – викладач» і, як свідчить практика, позитивно впливає на продуктивність спілкування з молодшими школярами, що є основним критерієм результативності проведеної нами роботи.

Перспективними в даному напрямі є дослідження типології комунікативних стратегій учителя початкової школи і тактик їх реалізації.

Література

1. Амонашвілі Ш.О. До школи – у шість років / Ш.О.Амонашвілі // Педагогічний пошук. – К.: Рад.шк., 1988. – 496 с.
2. Бех І.Д. Гуманізація виховного процесу / І.Д. Бех // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 155–156.
3. Бех Іван. Законопростір сучасного виховного процесу / Іван Бех // Вища освіта України. - 2004. - №1. - С.10-13.
4. Богин Г.И. Современная лингводидактика / Г.И.Богин. – Калинин: Изд-во Калининского. гос. ун-та, 1980. – 62 с.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 396 с.
6. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, с. 141. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2952–VI (2952–17) від 01.02.2011, ВВР, 2011. – № 10. – 68 с.
7. Мостова Т. Світ на ім'я Амонашвілі / Т.Мостова // Освіта України. – 2002. – № 79. – С. 8.
8. Непийвода Н. Інтерактивна стилістика / Н. Непийвода // Стиль і текст: Зб. наук. праць. – К.: Вид-во ін-ту журналістики, 2003. – С. 6-17.

9. Романенко Ю.О. Засвоєння учнями старших класів комунікативних стратегій у процесі роботи з науково-навчальними текстами предметів гуманітарного циклу. Дис.канд.пед.наук / Ю.О.Романенко. – К., 2006. - 323 с.
10. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський. - К.: Рад. школа, 1988. - 220 с.
11. Фаришев Л.Б. Философские основания коммуникативной стратегии образования / Л.Б.Фаришев // <http://www.humanities.edu.ru>
12. Чорна К.І. Гуманізація навчально-виховного процесу як механізм становлення культури гідності зростаючої особистості / К.І.Чорна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. Вип. 16, книга 1. – К., 2012. – С. 344-352.
13. (http://www.timo.com.ua/wiki/index.php/ГУМАНИЗАЦІЯ_ОСВІТИ)